УДК 24-1:165
DOI https://doi.org/https://doi.org/10.31392/cult.alm.2026.2.18

Барковський Микита Олександрович,
аспірант, сектор східної філософії,
відділ історії зарубіжної філософії
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
orcid.org/0000-0001-6070-2985
m.barkovskyi@gmail.com

КОНЦЕПТ МУДРОСТІ (PAÑÑĀ) У «ВІСУДГІМІЗЗІ»: ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ПІДХІД БУДДГАҐГОСИ

У статті проаналізовано опрацювання концепту мудрості (paññā) у трактаті Буддгаґоси «Вісуддгімаґґа» у філософсько-епістемологічному ракурсі. Основну увагу зосереджено не лише на змісті цього поняття, а й на герменевтичному способі роботи з канонічним матеріалом, завдяки якому Буддгаґоса надає канонічним положенням більшої визначеності, внутрішньої узгодженості та практичної спрямованості. Проблема дослідження полягає в тому, що «Вісуддгімаґґу» недостатньо розглядати лише як систематизацію канонічного вчення. Важливо також з'ясувати, за допомогою яких аналітичних та інтерпретаційних прийомів у трактаті організовано роботу з канонічними поняттями.

На прикладі концепту мудрості (paññā) показано, що Буддгаґоса не обмежується поясненням окремого терміна, а послідовно уточнює його значення, розмежовує його з близькими пізнавальними чинниками та пов'язує з ширшим контекстом духовного вдосконалення. Внаслідок цього мудрість постає не як загальна інтелектуальна здатність, а як спеціалізована форма пізнання, пов'язана з правильним розумінням, розрізненням і практичним застосуванням знання.

Аналіз концепту мудрості дає змогу виразно побачити характер коментаторської праці Буддгаґоси. У трактаті канонічний матеріал не лише тлумачиться, а й концептуально впорядковується, узгоджується та набуває нормативної спрямованості. Це дає підстави точніше розуміти «Вісуддгімаґґу» як текст, у якому коментар постає не допоміжним додатком до палійського канону, а засобом його дисциплінованого прочитання.

Ключові слова: буддійська філософія, герменевтика, епістемологія, Буддгаґоса, «Вісуддгімаґґа», мудрість (paññā), коментаторська традиція.

Barkovskyi Mykyta,
Postgraduate Student, Sector of Eastern Philosophy,
Department of the History of Foreign Philosophy
H. S. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine
orcid.org/0000-0001-6070-2985
m.barkovskyi@gmail.com

THE CONCEPT OF WISDOM (PAÑÑĀ) IN THE VISUDDHIMAGGA: BUDDHAGHOSA'S HERMENEUTICAL APPROACH

This article examines the treatment of the concept of wisdom (paññā) in Buddhaghosa's Visuddhimagga from a philosophical and epistemological perspective. It focuses not only on the meaning of this concept, but above all on the hermeneutic way in which Buddhaghosa works with canonical material and gives canonical statements a more definite, coherent, and practically oriented form. The study argues that the Visuddhimagga should not be viewed only as a systematization of canonical doctrine. It is equally important to identify the analytical and interpretive strategies through which canonical concepts are organized in the treatise.

© Барковський М. О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Using the concept of wisdom as a case study, the article shows that Buddhaghosa does not simply explain an individual term, but consistently clarifies its meaning, distinguishes it from related cognitive factors, and connects it with the broader context of spiritual cultivation. As a result, wisdom appears not as a general intellectual capacity, but as a specialized form of cognition linked to right understanding, discernment, and practical application.

The treatment of the concept of wisdom reveals especially clearly the nature of Buddhaghosa's commentarial work. In the Visuddhimagga, canonical material is not only interpreted, but also conceptually ordered, harmonized, and oriented toward correct understanding and practice. This makes it possible to understand the Visuddhimagga more precisely as a text in which commentary functions not as an auxiliary supplement to the Pali canon, but as a means of its disciplined and ordered reading.

Key words: Buddhist philosophy, hermeneutics, epistemology, Buddhaghosa, Visuddhimagga, wisdom (paññā), commentarial tradition.

Трактат «Вісуддгімаґґа» (*Visuddhimagga, «Шлях очищення»*) посідає особливе місце в історії буддійської думки як один із найвпливовіших післяканонічних текстів, у межах яких матеріал палійського канону дістає систематизованого, узгодженого й практично спрямованого опрацювання. У зв'язку з цим постать Буддгаґгоси (*Buddhaghosa, V ст.*) становить інтерес не лише як автора великого компендіуму, а й як інтерпретатора канонічного матеріалу. Його праця дає змогу простежити, як канонічні вислови набувають більш визначеної доктринальної та практичної форми (Стрелкова, 2021). Саме тому аналіз «Вісуддгімаґґи» є важливим не тільки для реконструкції окремих тем буддійського вчення, а й для осмислення коментаторської праці як способу впорядкування канонічного змісту.

Водночас значущість Буддгаґгоси полягає не лише в масштабі систематизації, а й у характері його інтерпретаційної праці з канонічним матеріалом. У сучасній буддології це питання розглядають із різних перспектив. Зокрема, Річард Ґомбріч (Richard Gombrich) звертає увагу на те, що у Буддгаґгоси канонічний матеріал постає не як просте повторення раннього вчення, а як його подальше доктринальне переоформлення (Gombrich, 2006, с. 85–86).

Руперт Ґетін (Rupert Gethin) застерігає від некритичного вживання поняття «тхеравада» щодо ранньосередньовічного контексту. На його думку, цей термін у строгому значенні стосується передусім ординаційної лінії, а не готового поділу на «тхераваду» і «магаяну» (Gethin, 2012, с. 2–3). Тому Буддгаґгосу не слід беззастережно описувати як представника вже повністю сформованої традиції тхеравади. Натомість важливішим є питання про те, як його праця стала авторитетним засобом упорядкування, пояснення й узгодження канонічного матеріалу.

Стівен Коллінз (Steven Collins), зі свого боку, пропонує розглядати «Вісуддгімаґґу» не як простий підсумок чи нейтральний переказ канонічного вчення, а як текст із власною логікою добору, організації та інтерпретації матеріалу (Collins, 2009, с. 499–532).

Марія Гайм (Maria Heim) підкреслює значення коментаторської традиції у формуванні нормативних способів читання, тлумачення та практичного засвоєння буддійського вчення. У цьому контексті коментар постає не як вторинний жанр, а як інтелектуальна форма, що виробляє власні процедури впорядкування, акцентування та нормативного спрямування змісту. (Heim, 2018, с. 2–15).

Проблема цього дослідження полягає в тому, що трактат «Вісуддгімаґґа» недостатньо розглядати лише як систематизацію канонічного матеріалу. Не менш важливо виявити, за допомогою яких аналітичних та інтерпретаційних процедур Буддгаґгоса формує більш чітке, узгоджене й практично орієнтоване розуміння ключових понять.

Як аналітичний матеріал для такого розгляду у дослідженні обрано концепт мудрості (paññā). Такий вибір зумовлений тим, що у «Вісуддгімаззі» мудрість (paññā) посідає не периферійне, а структурно важливе місце: її розгляд становить окремо організований етап викладу після моральної дисципліни (sīla) та медитації-зосередження (samādhi) і пов'язується з подальшим просуванням визвольним шляхом. Саме тому цей концепт дає змогу простежити не лише зміст окремої доктринальної теми, а й сам спосіб роботи Буддгаґгоси з канонічним матеріалом. На прикладі мудрості особливо виразно видно принципи ширшої коментаторської організації матеріалу.

Метою дослідження є з'ясування особливостей опрацювання Буддгаґгосою канонічного

матеріалу в трактаті «Вісуддгімаґґа» на прикладі концепту мудрості (paññā).

У статті використано історико-філософський, епістемологічний і герменевтичний підходи. Основним джерелом аналізу є трактат Буддгаґгоси «Вісуддгімаґґа», а концепт мудрості (paññā) обрано як репрезентативний матеріал для виявлення особливостей його коментаторської стратегії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на прикладі концепту мудрості (paññā) простежено спосіб роботи Буддгаґгоси з канонічним матеріалом у «Вісуддгімаззі», що дає змогу точніше визначити особливості його коментаторської праці.

Виклад основного матеріалу. Продуктивним підходом до аналізу інтерпретаційної праці Буддгаґгоси у «Вісуддгімаззі» є розгляд того, як у трактаті опрацьовано концепт мудрості (paññā). Це дає змогу побачити, що коментаторський виклад у Буддгаґгоси не зводиться до пояснення окремих канонічних положень, а передбачає їх концептуальне впорядкування в межах цілісної пізнавально-практичної схеми. Якщо в палійському каноні значення мудрості (paññā) розкривається через множинність контекстів, функцій і сотеріологічних наслідків, то у «Вісуддгімаззі» воно постає в більш зібраному й методично організованому вигляді. Завдяки цьому мудрість виявляється не лише однією з чеснот або здібностей, а й концептом, через який особливо виразно простежується властива Буддгаґгосі тенденція до систематизації, термінологічного уточнення та включення канонічного матеріалу в послідовну схему визвольної практики.

Ця тенденція виявляється вже в тому, як у трактаті організовано сам підхід до мудрості. Буддгаґгоса не обмежується згадкою про мудрість (paññā) як завершальний елемент потрійного тренування (моральної дисципліни, медитація-зосередження і мудрості) (Whitaker, Smith, 2018, с. 51–66), а вводить її в межах окремо окресленої програми аналізу, предметом якої стають її визначення, функціональні характеристики, різновиди, умови розвитку та результат. Показово, що сам текст оформлює перехід до розгляду мудрості як спеціально мотивований аналітичний крок: «…tad anantarā pana paññā bhāvetabbā. Sā ca atisankhepadesitattā viññātuṃ pi tāva na sukarā, pag'eva bhāvetuṃ; tasmā tassā vitthāraṃ bhāvananayañ ca dassetuṃ idaṃ pañhakkammaṃ hoti: 1. Kā paññā? 2. Ken'atthena paññā? 3. Kān'assā lakkhaṇa-rasa-paccupaṭṭhāna-padaṭṭhānāni? 4. Katividhā paññā? 5. Kathaṃ bhāvetabbā? 6. Paññābhāvanāya ko ānisaṃso?» (Buddhaghosa, 1975, с. 436) / «*... отже, далі слід розвивати мудрість. Проте, оскільки її було викладено надто стисло, її нелегко навіть належно зрозуміти, не кажучи вже про практичний розвиток. Тому, щоб подати її докладніше і показати спосіб її розвитку, тут пропонується така серія запитань: 1. Що таке мудрість? 2. У якому значенні вона називається "мудрістю"? 3. Які її характеристика, функція, прояв і безпосередня підстава? 4. Скількох видів буває мудрість? 5. Як її слід розвивати? 6. Який результат дає розвиток мудрості?*».

У такий спосіб канонічний матеріал не просто зводиться докупи, а зазнає концептуального впорядкування, завдяки чому мудрість набуває чіткішого теоретичного профілю. Отже, йдеться не лише про коментування у вузькому сенсі, а про інтерпретаційну працю, що перетворює розпорошені елементи традиції на внутрішньо узгоджену схему розуміння й практики.

Після окреслення цієї аналітичної рамки Буддгаґгоса переходить до визначення самого предмета розгляду. Уже на цьому етапі помітно, що його завдання полягає не в повторенні відомого терміна, а в точному встановленні того, що саме слід розуміти під мудрістю (paññā) у структурі визвольної практики. Початкове означення відразу виявляє характерне для трактату коментаторське звуження й уточнення: мудрість визначається як «kusalacittasampayuttaṃ vipassanāñāṇaṃ paññā» (Buddhaghosa, 1975, с. 436), тобто «*мудрість є знанням проникливого споглядання, поєднаним із благим станом розуму*». Тим самим поняття набуває чітко окресленого нормативного змісту: йдеться не про будь-яку інтелектуальну здатність чи ерудицію, а про специфічний різновид пізнання, вбудований у практику визвольного шляху. Внаслідок цього мудрість постає не як загальна характеристика «мудрої людини», а як технічний концепт, зміст якого визначається через функцію правильного розпізнавання й розрізнення. У цьому дефініційному рішенні виразно простежується герменевтична тенденція трактату: канонічно ширший зміст не скасовується,

а впорядковується й уточнюється в межах методично організованого розуміння.

Однак дефініційне звуження не вичерпує коментаторської праці з цим поняттям. Далі Буддгаґоса уточнює мудрість через її дієвий вимір, зазначаючи: «Pajānanaṭṭhena paññā» (Buddhaghosa, 1975, с. 436) / «*мудрість [є такою] у значенні розуміння*». Цей крок важливий тим, що переводить поняття з рівня номінального означення на рівень функціональної характеристики. Мудрість (paññā) визначається не лише через належність до певного типу пізнання, а й через ту операцію, яку вона здійснює в процесі осягнення предмета. Відтак вона постає не як статична властивість свідомості, а як активна форма коректного пізнавального відношення, спрямованого на виявлення й розрізнення того, що має бути осягнуте. У герменевтичному плані це особливо показово, оскільки коментатор не просто фіксує значення терміна, а функціонально окреслює його в межах впорядкованої аналітичної мови.

Доречно також врахувати філологічне розрізнення, на яке звертає увагу Бгіккху Нянамолі (Bhikkhu Ñāṇamoli): у палійській абгідгаммічній дефініційній мові *пання* (paññā) може позначати стан або якість розуміння, тоді як *паджанана* (pajānana) – сам акт розуміння. Обидві форми походять від дієслова *паджанаті* (pajānāti) – «розуміє» (Ñāṇamoli, 2011, с. 431–432). Це розрізнення дає змогу точніше побачити перехід, який здійснює Буддгаґоса, від номінального означення мудрості до її функціонального визначення.

При цьому саме «розуміння» (pajānana) не залишається у Буддгаґоси невизначеним або самозрозумілим. Щоб точніше окреслити специфіку мудрості (paññā), він розмежовує її зі сприйняттям (saññā) та свідомістю (viññāṇa), наголошуючи, що спільність самого факту пізнання ще не означає функціональної тотожності цих чинників. Як зазначено в трактаті: «Saññā-viññāṇa-paññānaṃ hi samāne pi jāṇanabhāve saññā: nīlaṃ pītakan ti ārammaṇasañjānanamattam eva hoti» (Buddhaghosa, 1975, с. 437) / «*Адже сприйняття, свідомість і мудрість, хоч і мають спільну властивість пізнання, сприйняття є лише розпізнаванням об'єкта: [наприклад], "синє", "жовте"*».

У цьому зіставленні сприйняття (saññā) постає як мінімальний рівень пізнавальної фіксації, що ще не веде до безпосереднього осягнення характеристик непостійності (anicca), страждання (dukkha) та не-я (anattā). Свідомість (viññāṇa), своєю чергою, вже забезпечує проникнення в ці характеристики, однак не приводить до того рівня, який у тексті позначено як постання «Шляху», тобто до актуалізації визвольного шляху як результативного етапу практики. Лише мудрість (paññā) набуває тут повного пізнавально-практичного профілю: «Paññā vuttanayavasena ārammaṇañ ca jānāti, lakkhaṇapaṭivedhañ ca pāpeti, ussakkitvā maggapātubhāvañ ca pāpeti» (Buddhaghosa, 1975, с. 437) / «*Мудрість, у вказаному значенні, пізнає об'єкт, доводить до безпосереднього осягнення характеристик і завдяки докладеному зусиллю приводить також постання Шляху*».

Саме завдяки такому ряду розмежувань мудрість виводиться за межі потенційно широкої семантики й постає у трактаті як спеціалізована форма коректного пізнання, спрямованого не лише на фіксацію даного, а й на його проникливе осягнення та практично результативне здійснення визвольного шляху. Подібний акцент на функціональному вимірі пізнання узгоджується і з сучасними філософськими інтерпретаціями Буддгаґосівської думки, у яких особлива увага приділяється ролі уваги, розрізнення та впорядкування досвіду (Smith, 2019, с. 1125–1148).

Далі у «Вісуддгімаззі» мудрість постає вже не лише як предмет дефініційного уточнення, а як чинник, вбудований у послідовність умов її можливості. Тому її розгляд з'являється не ізольовано, а на тлі вже викладених складових визвольної практики, у межах якої моральна дисципліна (sīla) і зосередження (samādhi) мають не допоміжне, а конститутивне значення. Цю логіку Буддгаґоса особливо виразно фіксує в послідовності очищень (visuddhi): «… sīlavisuddhi c'eva cittavisuddhi cā ti dve mūlabhūtā visuddhiyo…» (Buddhaghosa, 1975, с. 587) / «*…очищення моральної дисципліни і очищення розуму – це два фундаментальні очищення…*».

У такій побудові мудрість постає не як самодостатня інтелектуальна спроможність, а як чинник, що набуває дієвої пізнавальної сили лише в межах попередньо впорядкованого стану суб'єкта. Отже, Буддгаґоса тлумачить її не лише на рівні значення, а й через функціональне місце в цілісній схемі розвитку, у якій

правильність пізнання залежить від дисципліновано сформованих передумов.

Найближча структурна опора мудрості в цьому контексті безпосередньо пов'язується зі зосередженням (samādhi). Буддгаґоса зазначає: «"samāhito yathābhūtaṃ jānāti passatī" ti vacanato pana samādhi tassā padaṭṭhānaṃ» (Buddhaghosa, 1975, с. 438) / «[Оскільки] *сказано: "той, хто зосереджений, знає й бачить, як воно є насправді", – отже, зосередження є для неї (мудрості) безпосередньою підставою*». Це уточнення важливе тим, що переводить розгляд мудрості з площини загальних чеснот у площину чітко окреслених умов її можливості. Зосередження (samādhi) постає тут не як тло чи супровідний чинник, а як стан зібраності, без якого правильне знання-і-бачення (ñāṇadassana) не набуває ні стійкості, ні належної пізнавальної сили. Відтак мудрість тлумачиться не як спонтанна форма розуміння, а як така, що можлива лише на ґрунті вже сформованої дисципліни уваги та пізнавальної зібраності.

Ця залежність від попередньо сформованих умов дістає у «Вісуддгімаззі» ще виразніше процедурне оформлення в послідовності очищень (visuddhi). Після фіксації двох фундаментальних очищень трактат переходить до тих етапів, у межах яких розвиток мудрості набуває чітко структурованої форми: «…diṭṭhivisuddhi, kaṅkhāvitaraṇavisuddhi, maggāmaggañāṇadassanavisuddhi, paṭipadāñāṇadassanavisuddhi, ñāṇadassanavisuddhi ti imā pañca visuddhiyo sarīraṃ…» (Buddhaghosa, 1975, с. 587) / «*... очищення погляду, очищення через подолання сумніву, очищення знання-і-бачення шляху і не-шляху, очищення знання-і-бачення способу практики, очищення знання-і-бачення – ці п'ять очищень [становлять] стрижень*».

У такій побудові мудрість постає не просто як тема окремого доктринального викладу, а як чинник, розвиток якого розгортається поетапно, причому кожен етап задає власний критерій переходу й коректності. Отже, герменевтична праця Буддгаґоси виявляється тут не лише в уточненні значення терміна, а й у побудові впорядкованої схеми, в якій правильне розуміння мислиться як поетапний процес із внутрішніми розрізненнями та чітко окресленими моментами перевірки.

Особливе значення в цій послідовності має очищення погляду (diṭṭhivisuddhi), оскільки саме на цьому етапі мудрість уперше набуває чітко окресленого пізнавального профілю. Буддгаґоса визначає його так: «diṭṭhivisuddhi nāma nāmarūpapariggaho; sā pan'esā yāthāvadassanaṃ nāma» (Buddhaghosa, 1975, с. 587) / «*очищення погляду – це осягнення імені-й-форми; саме воно називається баченням того, як є насправді*».

Це формулювання є принциповим, оскільки в ньому мудрість постає вже не лише як здатність до розрізнення, а як форма пізнання, що має належно відповідати своєму предметові. Інакше кажучи, у межах коментаторської моделі йдеться не просто про наявність знання, а про його нормативно визначену правильність. Саме через такі вузли, як очищення погляду (diṭṭhivisuddhi), Буддгаґоса переводить мудрість із площини загального позитивного означення в площину процедурно впорядкованого знання-і-бачення (ñāṇadassana), для якого важливий не лише сам факт пізнання, а й його відповідність тому, що має бути побачене таким, яким воно є насправді (yathābhūtaṃ). У сучасній інтерпретації цей перехід пов'язують із тим, що Буддгаґоса описує аналіз досвіду не як побудову онтологічної схеми, а як практику впорядкування та корекції самого способу бачення (Heim, Ram-Prasad, 2018, с. 1085–1108).

На цьому тлі подальші етапи очищення показують, що для Буддгаґоси правильність пізнання не є початково гарантованою, а потребує послідовного уточнення й перевірки. Тому розвиток мудрості не завершується актом бачення речей такими, якими вони є насправді, а переходить у ті етапи практики, на яких визначальним стає розрізнення між коректним і некоректним напрямом просування. Показово, що один із них прямо позначено як «maggāmaggañāṇadassanavisuddhi» (Buddhaghosa, 1975, с. 587) / «*очищення знання-і-бачення [щодо] шляху та не-шляху*», тобто як рівень, на якому знання-і-бачення (ñāṇadassana) функціонує вже не просто як позитивне осягнення, а як здатність розпізнавати межу між шляхом і не-шляхом. Завдяки цьому мудрість постає у «Вісуддгімаззі» не лише як інструмент пізнання, а як чинник його нормативної самокорекції, що надає визвольній практиці чіткішої процедурної форми.

Висновки. Проведений аналіз показує, що у «Вісуддгімаззі» Буддгаґґоса не обмежується поясненням окремого канонічного поняття, а здійснює його дефініційне уточнення, концептуальне впорядкування та нормативне спрямування. На прикладі мудрості (paññā) це виявляється в її розмежуванні з близькими пізнавальними чинниками, включенні в послідовність умов її можливості та нормативному оформленні в межах схеми правильного знання-і-бачення (ñāṇadassana).

Отже, мудрість (paññā) постає не просто як одна з чеснот чи здібностей, а як концепт, на якому особливо виразно простежується інтерпретаційна стратегія Буддгаґґоси. Це дає підстави розуміти його працю не як просте відтворення традиції, а як форму концептуального впорядкування та нормативного спрямування канонічного матеріалу.

Список використаних джерел:

Buddhaghosa (2011). The path of purification (Visuddhimagga) (Bhikkhu Ñāṇamoli, Trans.). Buddhist Publication Society.

Buddhaghosa (1975). The Visuddhi-Magga of Buddhaghosa (C. A. F. Rhys Davids, Ed.). Pali Text Society.

Collins, S. (2009). Remarks on the Visuddhimagga, and on its treatment of the Memory of Former Dwelling(s) (pubbenivāsānussatiñāṇa). Journal of Indian Philosophy, 37, 499–532.

Gethin, R. (2012). Was Buddhaghosa a Theravādin? Buddhist identity in the Pali commentaries and chronicles. In P. Skilling, J. A. Carbine, C. Cicuzza, & S. Pakdeekham (Eds.), How Theravāda is the Theravāda? Exploring Buddhist identities (pp. 1–66). Fragile Palm Leaves Foundation; Silkworm Books.

Gombrich, R. F. (2006). How Buddhism began: The conditioned genesis of the early teachings (2nd ed.). Routledge.

Heim, M. (2018). Voice of the Buddha: Buddhaghosa on the immeasurable words. Oxford University Press.

Heim, M., & Ram-Prasad, C. (2018). In a double way: Nāmarūpa in Buddhaghosa's phenomenology. *Philosophy East & West, 68*(4), 1085–1115.

Smith, S. M. (2019). Paying attention to Buddhaghosa and Pāli Buddhist philosophy. *Philosophy East and West, 69*(4), 1088–1114.

Whitaker, J. S., & Smith, D. (2018). Ethics, meditation, and wisdom. In D. Cozort & J. M. Shields (Eds.), The Oxford handbook of Buddhist ethics (pp. 51–71). Oxford University Press.

Стрелкова А. (2021). Буддгаґґоша. Велика українська енциклопедія. https://vue.gov.ua/Буддгаґґоша (дата звернення: 29.03.2026).

References:

Buddhaghosa (2011). The path of purification (Visuddhimagga) (Bhikkhu Ñāṇamoli, Trans.). Buddhist Publication Society.

Buddhaghosa (1975). The Visuddhi-Magga of Buddhaghosa (C. A. F. Rhys Davids, Ed.). Pali Text Society.

Collins, S. (2009). Remarks on the Visuddhimagga, and on its treatment of the Memory of Former Dwelling(s) (pubbenivāsānussatiñāṇa). *Journal of Indian Philosophy, 37*, 499–532.

Gethin, R. (2012). Was Buddhaghosa a Theravādin? Buddhist identity in the Pali commentaries and chronicles. In P. Skilling, J. A. Carbine, C. Cicuzza, & S. Pakdeekham (Eds.), How Theravāda is the Theravāda? Exploring Buddhist identities (pp. 1–66). Fragile Palm Leaves Foundation; Silkworm Books.

Gombrich, R. F. (2006). How Buddhism began: The conditioned genesis of the early teachings (2nd ed.). Routledge.

Heim, M. (2018). Voice of the Buddha: Buddhaghosa on the immeasurable words. Oxford University Press.

Heim, M., & Ram-Prasad, C. (2018). In a double way: Nāmarūpa in Buddhaghosa's phenomenology. *Philosophy East & West*, *68*(4), 1085–1115.

Smith, S. M. (2019). Paying attention to Buddhaghosa and Pāli Buddhist philosophy. *Philosophy East and West, 69*(4), 1088–1114.

Strelkova, A. (2021). Buddhahhosha [Buddhaghosa]. Velyka ukrainska entsyklopediia [The Great Ukrainian Encyclopedia]. https://vue.gov.ua/Буддгаґґоша [in Ukrainian].

Whitaker, J. S., & Smith, D. (2018). Ethics, meditation, and wisdom. In D. Cozort & J. M. Shields (Eds.), The Oxford handbook of Buddhist ethics (pp. 51–71). Oxford University Press.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026